

TÜRKÇE'DE EŞGÖNDERGE ÖRÜNTÜSÜ

A. Sumru ÖZSOY

Türkçe'de bir adıl ile aynı tümce içinde bulunan öncül olabilecek bir ad arasında ilginç bir eşgönderge örüntüsü vardır. Gözlemleyelim:

- (1) a. *Hande_i [o_i -nun defter-i] -ne resim çizdi.
b. *Hande_i [o_i -nun işten çıkar-ıl-ma-sı-] nı kınadı.

Bu örneklerde görüldüğü gibi anatümccenin öznesi olan bir ad ile aynı tümccenin içinde olan bir tanımlayan (1a) veya yanıtümccenin öznesi (1b) olan bir adıl eşgöndergeli olamaz. Bu belirtilen yerlerde bir adıl bulunuyorsa, bu adıl ancak anatümce öznesiyle karşıt göndergeli olarak anlaşılabilir. (1'a-b)'de görülebileceği gibi, eşgönderge boş adıl ile belirtilir:

- (1') a. Hande_i [Ø_i defter-i] -ne resim çizdi.
b. Hande_i [Ø_i işten çıkar-ıl-ma-sı-] nı kınadı.

Bu örneklerden de anlaşılabilceği gibi, Türkçe tümceler içinde eşgönderge örüntüsü açısından adıl ile öncülün sözdizimsel özellikleri gayet belirgindir. Bu kısıtlama ise şu soruları sormamıza neden olmaktadır: bunu bir genelleme ile açıklamak mümkün müdür? Başka bir deyişle, Türkçe tümcelerdeki bu eşgönderge örüntüsü rastlantısal bir durum mudur yoksa Türkçe'nin tümce yapısında genel bir kısıtlamayla açıklanabilir mi? Bu yazıda Türkçe'nin tümce yapısı yönetim ve bağlama kuramı çerçevesinde incelenecek ve belirtilen eşgönderge örüntüsünün Türkçe'nin içinde olan yapısal bir kısıtlamadan kaynaklandığı gösterilmeye çalışılacaktır.

I. Tümce Yapısı

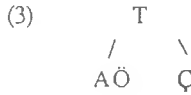
1.1. Yönetim Bağlama Kuramında Tümce Yapısı

Yönetim ve Bağlama kuramı (Chomsky 1981, 1986; Heny, 1981) çerçevesinde tümccenin (T) iç yapısı, öğeleri yöneten bir baş ve bu baş ile belli bir yapısal ilişkide (yani yöneten ve yönetilen) bulunan ulamlar olarak incelenir. Bu yaklaşım ile bir üst düzey ulamı olan tümce ile onu oluşturan adöbekleri ile eylemöbeklerinin iç yapısı arasındaki benzerlik vurgulanmağa çalışılmıştır. Bu yapı İngilizce için şöyle gösterilir:

Burada X, tümce veya ad-/eylemöbeğidir. Bunları sırasıyla T, AÖ, EÖ olarak düşünebiliriz. Şemada görülebileceği gibi, her ulamın bir belirleyicisi (BELİR) vardır ve ulam belirleyicisi ile birlikte X' olarak gösterilen 'en üst yansıma' düzeyini oluşturur.

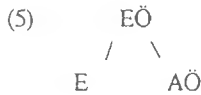
Yukarıdaki şemada X'i T(ümce) olarak düşündüğümüzde, T belirleyicisi ile T' en üst yansımaları oluşturur. T ise kendi içinde belirleyici ile _____ ulamından oluşur. Yönetim ve Bağlama kuramında Tümcenin öznesi belirleyici yerindedir ve Ç(ekim) tarafından yönetilir. Bunu şöyle gösterebiliriz:

Kuramın temel kavramlarından biri olan yönetim, bir tümcenin öğelerinde gözlemlenen dilbilgisel özelliklerin (ad durum eklerinin verilmesi, dönüşlü ve işteşli adılar ile kişi adılarının tümce içinde dağılımı, edilgen yapının niteliği, vs. gibi) bir dizi evrensel yankuramlar çerçevesinde açıklanabilmesini sağlar. Buna göre, X ulamı içindeki baş, o ulamı oluşturan diğer öğeleri yönetir ve onların özelliklerinin niteliğini belirler. Sözcüksel öbek niteliğinde olan AÖ ve EÖ'lerinde baş görevini üstlenen öğe sırasıyla ad ve eylemdir. Buna Türkçe'den bir örnek vereceksek, aşağıdaki EÖ'lerinde, (4a)'da *Ayşe* 'nin -(y)I eki ile (4b)'de ise *hasta*'nın -(y)A eki ile çekilmiş olmasının nedeni (1a)'da eylemin nesnesine -(y)I eki veren *sev-* eylemi, (1b)'de ise nesnesine -(y)A eki veren *bak-* eylemi olmasıdır.

- (4) a. [_T [AÖ *Alev*] [EÖ *kabağ-ı çok sev-iyor*]]
 b. [_T [AÖ *Doktor*] [EÖ *hasta-ya bak-tı*]]

İngilizce için E(ylem)Ö(beği)nin şematik gösterilmesi şöyledir:

Görüldüğü gibi, E(ylem) nesnesi olan A(d)Ö(beği)ni yönetmekte ve böylelikle AÖ'nin -(y)I ekini almasını sağlamaktadır.

Sözcüksel içeriği olmayan T(ümce)'de ise İngilizce ve benzeri dillerde, (3)'te görüldüğü gibi, tümcenin öznesi olan A(d)Ö(beği) Ç(ekim) tarafından yönetilir ve böylelikle tümce öznelerinin belirgin bir özelliği olan adın YALIN durumunun verilmesi sağlanmış olur.

A(d)Ö(bek)lerinde ise belirleyici yerinde belirteçler ve iyelik yapısında olan AÖ'leri için tamlayan durumunda olan ad bulunur. Bunu da yine Türkçe'den örneklemek gerekiyorsa, şöyle gösterebiliriz:

(6) [AÖ [Belir o-nun] [Ad kitab-ı]]

AÖ'nin şematik gösterilmesi şöyledir:

(7) AÖ
 / \
 Belir Ad

1.2. Bağlama Koşulları

Sözcüksel ulamlar olan AÖ ve EÖ kimi sözdizimsel işlemlerin yerlabileceği alanları tanımlarlar. Bu işlemlerden biri de bağlama işlemidir. Yönetim ve Bağlama kuramına göre adlar ve kişi, dönüşlü ve işteşli adılar birbirlerinden bir öncül tarafından bağlanma özelliklerine göre ayrılırlar. Şöyle ki, Bağlama Koşulları denilen sözdizimsel koşullar çerçevesinde, bu üç ulamın olası bir öncül ile olan ilişkileri belirlenir ve böylelikle de bu üç ulam arasındaki ayırım saptanmış olur. Bağlama Koşulları şöyle tanımlanmıştır:

(8) Bağlama Koşulları

- a. Dönüşlü ve işteşli adılar yönetildikleri ulam içinde bağlanırlar.
- b. Kişi adıları yönetildikleri ulam içinde serbesttirler.
- c. Adlar yönetildikleri ulam içinde serbesttirler.

Bağlama Koşullarının etkilerini gösterdiği alanlar, Y(önetim)U(lamı) denilen sözdizimsel alanlardır. AÖ'leri ve EÖ'leri, sözcüksel ulamlar olmaları nedeniyle aynı zamanda birer YU'dırlar; ancak Bağlama Koşullarının etkili oldukları Y(önetim) U(lamı) tümcedir. Aşağıdaki tümcelerin Türkçe'de dilbilgisi dışı olmalarının nedeni, Bağlama Koşullarından birincisine karşı gelmeleridir:

- (9) a. *Ben [herkes-in kendi-m-e bak-ma-sı] nı istemiyorum.
- b. *Sen [ben-im kendi-n-i oraya götür-me-m-i] istiyorsun.

(9a-b) tümcelerinde dönüşlü adılar kendi yönetim ulamları olan yantümce içinde bağlanmamışlar, üst tümcenin öznesi olan öncüleri ben ve sen tarafından bağlanmışlardır. (A) Bağlama Koşulu dönüşlü adılın kendi yönetim ulamı içinde bağlanmasını öngörmektedir. Böylelikle, tümcenin dilbilgisi dışı olması açıklanmaktadır. Kişi adılarının bulunduğu (10a-b) ise Bağlama Koşullarından (B)'ye uygun olduğu için, tümceler dilbilgiseldir:

- 10.a. Ben [herkes-in ban-a bak-ma-sı] nı istemiyorum.
 b. Sen [ben-im sen-i oraya götür-me-m-i] istiyorsun.

II. Türkçe'de Bağlama Koşulları

2.1. Öncül-Adıl İlişkisi

Yazının başında (1a-b)'de örneklenen eşgönderge örüntüsü yukarıda belirtilen Bağlama koşullarından ikincisinin öngördüğü bağlama ilişkisine karşı gelmektedir. Hatırlanacağı gibi, bu örneklerde, yantümcenin öznesi olan bir adıl ile iyelik yapısında olan bir adöbeğinin tamlayıcı adı olası bir öncül olan ana tümecenin öznesi ile eşgöndergeği değildir. Örnekleri burada tekrarlıyoruz:

- (1) a. *Hande_i [o_i -nun defter-i] -ne resim çizdi.
 b. *Hande_i [o_i -nun işten çıkar-ıl-ma-sı-] nı kınadı.

(B) koşulu bu tümcelerdeki amaçlanan eşgönderge örüntüsünün geçerli olması gerektiğini göstermektedir; ancak, görüldüğü gibi, Türkçe'de adılların kendi Y(önetim)U(lam)ları içinde serbest olmalarına karşın, bir üst tümcedeki olası öncül tarafından bağlanmaları Bağlama Koşullarının öngördüğü biçimde gerçekleşmemektedir. Bunun nedenine eğilmeden önce, Türkçe'nin öncül-adıl ilişkisine bir göz atalım.

2.1.1 (B) Koşulu

Aşağıdaki tümcelerde görüldüğü gibi, Türkçe'de adıllar bazı durumlarda Bağlama Koşullarının öngördüğü biçimde hareket ederler. (11a-c) tümcelerinde, yantümcenin nesnesi olan adıl, aynı tümecenin öznesi tarafından bağlanamaz. Ancak, (B) Koşulunun öngördüğü gibi, ana tümecenin öznesi tarafından bağlanabilir:

- (11) a. [Alev_i [Ayşe_j -nin o_{i/*j} -nu çimdiklemediği]-ni söyledi]
 b. [Alev_i [Ayşe_j -nin o_{i/*j} -ndan memnun olmadığı]-nı söyledi]
 c. [Alev_i [Ayşe_j -nin o_{i/*j} -na karşı geldiği]-ni söyledi]

Ayrıca, yukarıda belirtildiği gibi, anatümecenin öznesi iyelik yapısı olan bir adöbeğinin tamlayan durumunda olan adılı bağlayamaz. Böyle bir eşgöndergenin dilbilgisel olabilmesi yalnızca boş adıl ile veya vurgulu-dönüştü adıl kendi ile mümkündür:

- (12) a. Hande_i [ø_i defterine] resim çizdi.
 b. Hande_i [kendi_i defterine] resim çizdi.
 c. Hande_i [(*onun_i) defterine] resim çizdi.

Ancak, bahsedilen bu eşgönderge örüntüsünün yalnızca belirtilen işlevlere sahip öncül ile adillara sınırlı olduğu aşağıdaki tümcelerde gözlemlenebilir:

- (13) a. Ayşe_i Alev_j-c [o_i*/j -nun yarın Ankara-ya gid-eceğ-i] ni söyledi.
 b. Hande_i Sedef_j-c [o_j/*_i - nun işten çıkar-ıl-dığ-ı-] nı söyledi.

(13a)'da tamlayan anatümecenin öznesi ile karşıtgöndergeli, anatümecenin tümleci *Alev* ile eşgöndergelidir. (13b)'de ise yantümecenin öznesi olan *adıl* ile eşgönderge yine ancak anatümecenin tümleci olan *Sedef* ile mümkündür.

Aşağıdaki tümcelerde de *adıl* ile olası öncül arasında karşıt-gönderge ilişkisi gözlemlenebilmektedir.

- (14) a. Alev_j [(*o_i-nun) sınavda başarısız ol-ma-sı-] na kızdı.
 b. Ebru_j [(*o_i) yemek ye-rken] TV seyredir.

(14a)'da *kız-* cyleminin nesnesi olan yantümecenin öznesi *o*, ana tümcenin öznesi olan *Alev* ile eşgöndergeli olamaz. Aynı şekilde, (13b)'de belirteç tümcecığının öznesi olan *o* ana tümcenin öznesi olan *Ebru* tarafından bağlanamaz. Başka bir deyişle, bu tümcelerde de Bağlama Koşullarının öngördüğü yapısal ilişkiler tam olmasına karşın, yantümecenin öznesi olan *adıl*, anatümecenin öznesi olan olası öncül tarafından bağlanamamaktadır. (15). örnek yantümecenin öznesi olan *adılın* bir üst tümcenin ögesi olan *Mehmet* ile en üst tümcenin öznesi olan *Alev* tarafından bağlandığını göstermektedir. Ancak, bu tümcede *adıl*, bir üst tümcenin öznesi olan *Ayşe* tarafından bağlanamaz.

- (15) Alev_j [Ayşe_j -nin Mehmet_k -c [o_i/*_j/k -nun bugün okul-a
 gel-me-yeceğ-i-] ni söyle-diğ-in] -i duydu.

Bu örnekler göstermektedir ki, Türkçe'de bir *adıl* kendi yönetim ulamında serbest olmasına karşın, kendisinin bir üst tümcedeki olası öncül tarafından bağlanabilmesinde sınırlar vardır. Bunu gözlemleyen Enç (1985), *adılın* yönetim ulamının bir üst tümce olduğunu önerir ve yantümecenin öznesi olan bir *adılın* üst tümcenin öznesi tarafından bağlanmayışını böyle açıklar. Yönetim ulamı bir üst tümce olan *adıl*, Bağlama Koşullarından B'nin öngördüğü şekilde bu tümcenin bir ögesi tarafından bağlanamaz. Ancak, bu gözlem yantümecenin öznesi olan *adıl* ile üst tümcenin öznesi olan *ad'ın* arasındaki karşıt göndergeyi açıklıyor olsa bile öngörmediği bir durum vardır. O da yantümecenin öznesi olan *adılın* üst tümcenin tümleci tarafından bağlanabilmesidir. Üst tümcenin *adılın* yönetim ulamı olduğunu varsayarsak, üst tümcenin tümlecinin öncül olarak alt tümcedeki bir *adılı* bağlayabilmesi olanak dışı olması gerekmektedir. Ancak

(13.) ve (15.) örneklerde gördüğümüz gibi, özne olmayan bir öncül yantümccenin öznesi olan bir adlı bağlayabilmektedir.

Bu sınırlamayı ele almadan önce, Türkçe'de öncülün ve adlın niteliklerine kısaca bir değinelim.

2.1.2. Olası Öncüller

Türkçe'de olası öncüllerin niteliğine baktığımızda, řu özellikleri gözlemlemek-veyiz. İyelik yapısında tamlayan durumunda olan adlar, kendi yönetim alanlarının dışında olan adlıları bağlayabilirler. Örneğin:

- (16) a. [AÖ Ayşe₁-nin arkadaşları] o₁-nu yemeğe çağırdılar.
 b. [AÖ Komşu₁-nun köpeğ-i] o₁-nu ısırdı.
 c. [Ecc₁ -nin annesi] o₁-na iyi bakıyor.

Yukardaki örneklerde, adlı ile öncülün yerlerinin değıştiğı, yani adlın iyelik yapısında tamlayan durumunda, öncülün ise anatümccenin ögesi olduğı durumlarda eşgönderge ilişkisi kurulamamaktadır:

- (17). *O₁-nun annesi Ecc₁-ye iyi bakıyor.

Ancak, bu adların adlıları bağlamaları açısından bazı kısıtlamalar vardır. Örneğin, eğer tamlayan durumundaki ad belirtisiz ise, bir adlı bağlayamaz:

- (18) a. [AÖ Bir çocuğ₁ -un annesi] o₁-nu sinemaya götürdü.
 b. [AÖ Bazı çocuklar₁-in elbiseleri] onlar₁-ı uzunboylu gösteriyor.
 c. [AÖ Kimi öğrenciler₁-in kağıtları] onlar₁-a dağıtıldı.

İyelik yapısında tamlayan durumunda olan olası bir öncülün niteliğinde başka yapısal kısıtlamalar da gözlemlenmektedir. Örneğin, bir adlın bağlaçlı bir AÖ'ndeki bağlaçlıklardan yalnızca birisiyle eşgöndergeli olması imkansızdır:

- (19) a. *Burak, Metin ve Sinem₁-in annesi o₁-nu çok sever.
 b. Burak, Metin ve Sinem₁-in annesi onlar₁-ı çok sever.
 c. Burak, Metin ve Sinem₁-in annesi Sinem₁-i çok sever.

Buna eş olarak, ayrıştırıcı AÖ'ndeki bağlaçlıklardan birisiyle eşgöndergeli olması da imkansızdır:

- (20) a. Ne Elif, ne de Ali_i ders çalıştı ama sınıfta kalan Ali_i oldu.
 b. *Ne Elif, ne de Ali_i ders çalıştı ama sınıfta kalan o_i oldu.

Bu örnekler Türkçe'deki öncül-adıl ilişkisinin Ross (1969) ortaya atılan sözdizimsel adacık kavramına uygun olduğunu göstermektedir.

2.2. Türkçe'nin Tümece Yapısı

(1)'de gösterilen öncül-adıl sınırlaması Türkçe'nin tümece yapısı içindeki eşgönderge sınırlamasından kaynaklanmaktadır. Bunu gözlemek için, Türkçe'nin tümece yapısına kısaca bir göz atalım.

Yönetim ve Bağlama kuramı çerçevesinde Türkçe'nin tümece yapısı üstüne iki ayrı yaklaşım öne sürülmüştür. Tümeceyi yöneten ulamların niteliği açısından birbirlerinden ayrılan bu iki yaklaşım şöyle özetlenebilir:

1. Türkçe için tümece yöneticisinin **Uyum** ulamı olduğunu savunan görüş- bu görüş ilk olarak George ve Kornfilt (1981) tarafından ortaya atılmış, Kornfilt (1984), Brendemoen ve Csato (1984) ve Özsoy (1984)'te birbirlerinden bağımsız olarak tutarlılığı savunulmuştur.

2. Türkçe için tümece yöneticisinin θ - olduğunu savunan görüş- Kennelly (1990) tarafından ortaya atılan bu görüşe göre Türkçe için tümece yöneticisi θ -dir.

George ve Kornfilt (1981) Türkçe için tümece yöneticisinin **UYUM** olduğunu savunurlar. Dönüşlü ve işteşli adulların tümece içindeki özelliklerine dayanarak, İngilizce ve benzeri diller için tümece yöneticisinin **ÇEKİM** olarak tanımlanmasını sağlayan özelliklerin Türkçe için tümece yöneticisinin **UYUM** olduğunu göstermektedir.

Kennelly (1990), Türkçe'nin tümece yapısı üstüne ileri sürdüğü görüşte, tümece yöneticisinin **UYUM** değil, θ - olduğunu savunmaktadır. Buna göre yan-tümcenin öznesi, öncül tarafından bağlanma işlemine saydamlaşmakta ve burada dönüşlü veya işteşli adulların bulunması yapısal olarak açıklanmaktadır. Kennelly'nin ileri sürdüğü tümece yapısına göre, Türkçe tümecelerde tümleyici öbeği yoktur. Tümcenin öznesi belirleyici olarak Tümece Belirleyicisi yerinde bulunur ve **Ç(ekim)** tarafından **YALIN** durum eki verilir. Ancak, Kennelly, yantümcelerde **Ç(ekim)**'in **YALIN** ekini vermesinin başka bir sözdizimsel özellik ile önüne geçildiğini savunur; Tümlayıcı Öbeğinin olmamasından dolayı, **Ç(ekim)** özneye **YALIN** ekini veremez. Evrensel bir kuram olan **DURUM** yankuramının gereğini yerine getirmek üzere, yantümcenin öznesi bulunduğu belirleyici yerinden üst öbeğin belirleyici yerine geçer ve burada yantümcenin başı olan **UYUM** tarafından verilen **TAMLAYAN** durumunu alır. Bu incelemede, tümlayıcı öbeğinin bulunmaması tümcenin öznesini sözdizimsel açıdan saydam bir yer olarak tanımlar ve böylelikle burada dönüşlü ve işteşli adulların bulunmasının nedeni açıklık kazanır.

III. Öncül-Adıl Eşgöndergesinde bir Sınırlama

Türkçe'de ana tümecenin belirleyicisi olan özne ile yantümecenin öznesi veya adöbeğinin belirleyicisi olan adılar arasında eşgönderge ilişkisi yoktur. Bu ise Türkçe için öncül ile adıl arasındaki eşgönderge ilişkisinde yapısal bir sınırlama olduğunu göstermektedir. Bilindiği gibi, bu yapılarda görülen olası öncül ile adıl kendi yapılarının belirleyici yerinde bulunmaktadır. Bu da ortaya çıkarmaktadır ki, Türkçe'de belirleyici yerinde bulunan öncül ile adıl arasında eşgönderge ilişkisi olamaz. Başka bir deyişle, Türkçe'de eşgönderge örüntüsünde yapısal bir sınırlama vardır. Bu sınırlamayı şöyle göstermek mümkündür:

(21) *[BELİR_i] [..... [BELİR_j]]

Bu sınırlama belirleyici yerinde olmayan bir öncül veya adılın, Bağlama Koşullarının yerine getirildiği diğer sözdizimsel bağlamlarda eşgöndergesel ilişkileri olabileceğini öngörmektedir.

Bu sınırlamanın bir başka önemi de Türkçe'nin tümce yapısı üstüne bugüne dek ileri sürülmüş olan önerilerin geçerliliği hakkındadır. Buna dayanarak, Kennelly (1990)'da ileri sürülen tümce yapısı geçerli olsa idi, yani yantümecenin öznesinin dilbilgisel açıdan saydamlaştığı doğru olsa idi, burada üst tümcedeki bir öncülle eşgöndergeli bir kişi adılının bulunmasının mümkün olmaması gerekmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, Türkçe'de bunun tam tersi doğrudur; yani, üst tümcedeki olası öncül özne dışında bir öge ise, bu ad ile yantümecenin öznesi olan adıl arasında eşgönderge mümkün olabilmektedir. Örneği tekrarlayalım:

(15) Ayşe_i Alev_j-e [o_{*i/j}]-nun yarın Ankara-ya gid-cccğ-i] ni söyledi.

Bu da göstermektedir ki, yantümecenin öznesinin saydamlaşmış olması mümkün değildir. Ve dolayısıyla, Kennelly (1990)'da ileri sürüldüğü gibi, tümecenin yöneticisinin 0 olarak düşünülmesi, Türkçe'nin tümce yapısındaki bazı özellikler için yanlış sonuçlar doğurmaktadır.

Bu noktada sorulması gereken bir diğer soru vardır. O da böyle bir sınırlamanın Türkçe'nin yapısal özelliklerinden biri olan "Adıl Düşmesi" ile bağlantılı olup olmadığıdır. Bu diller arası geniş çapta bir araştırmaı gerektirmektedir.

Kaynakça

- Brendemoen, Bernt and Eva A Csato. 1984. "The Head of S in Turkish". eds. Ayhan Aksu-Koç and Eser Erguvanlı-Taylan. *Proceedings of the Turkish Linguistics Conference*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Chomsky, Noam. 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris; Dordrecht.
- Chomsky, Noam. 1986. *Barriers*. MIT Press; Cambridge, Massachusetts.
- Enç, Mürvet. 1985. "Agreement and Governing Categories," Yayınlanmamış yazı. University of Southern California.
- George, L. and J. Kornfilt. 1981. "Finiteness and Boundedness in Turkish." ed. Heny. *Binding and Filtering*. MIT Press; Cambridge, Massachusetts.
- Kennelly, Sarah. 1990. Theta-Government in Turkish. Yayınlanmamış yazı.
- Kornfilt, Jaklin. 1984. Case, Agreement and Empty Categories in Turkish. Basılmamış doktora tezi.
- Özsoy, A. Sumru. 1984. "On the Syntactic Properties of Empty Categories," haz. Ayhan Aksu-Koç and Eser Erguvanlı-Taylan. *Proceedings of the Turkish Linguistics Conference*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Sezer, Engin. 1986. "On Some Constraints on 'O' ". Türkçe Dilbilim Konferansında verilmiş konuşma. Tilburg